

Фортепиано
конкурс-
тарының
тиилекчиси

Алдар-ады
төөгүгө
мөңгө
артар

Келир
үениң
командир-
лери

№ 143 (18570)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

ноябрь

20

четверг

Шериг албан-хүлээлгези

ЧУРТУҢНУ КАМГАЛААРЫНГА БЕЛЕН БОЛ!

Ноябрь 19-та Улусчу чогаадылга бажыңга шеригге келдирткен оолдарның байырлыг үделгези болуп эрткен.

Аңаа ТР-нің Чазаның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун байыр чедиришкенин ооң оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак дамчыткан. «Төрзэн чуртувустун камгалакчылары, тыва чонувустун адын бедик тудуп чо-

руңар. Каяа-даа чорааш, кандыг-даа бергелерден чалданмаңар. РФ-тин камгалал сайыды, чаңгыс чер-чуртуувус Сергей Шойгунун алдар адын бодаңар. «Чаңгызы — хөйү дээш, хөйү — чаңгызы дээш» бот-боттарыңарны деткижи чоруңар, «Төрзэн чуртуң камгала, төрөл чонун хүндүл» деп чонун мерген угаадың черле утаңар!» — деп, ол чагаан. Республиканың шериг комиссары

Юрий Марков болгаш өскелер-даа ак орукту күзеп, чагыын бергеннер.

Амгы үеде Россияның аңгы-аңгы булуңнарында шериг хүлээлгезин бистиң республикадан 1700 оолдар эрттирип турарлар. Оларның аразында төлөттин болгаш үлегерин көргүзүп турар оолдарның ада-иезинге өөрүп четтиришкенин бижиктеринин кээп турарын Юрий Иванович демдеглээн. Бөгүн 32 оол эр кижинин арта баспас хүлээлгезин күүседире-биле айттаныптарлар. Ол ышкаш ырак оран Афганистанга шериг херзэн эрттирген хоочуннар боттарының сактышкыннарын база чугаалааннар.

Чылыг-чымчак байыр чедиришкенин улажып, Тываның афганчылар эвилелин даргазы Леонид Кара-оол аныяк оолдарга чагыын бергеш, хоочун афганчыларга Тыва биле Россияның демнежилгезинин база Кызыл хоорайның үндезилетинин тургустунганының 100 чылынга таварыштыр юбилейлиг медальдарны тывыскаан. Афган дайынының изиг тулчушкунунун үезинде эрес-дидими-биле тулчуп тургаш, аар балыглаткан Виктор Оюн, Леонид Сат, Айдың Куулар, Альберт Доспан-Комбу болгаш Геннадий Ооржак олар-дыр.

Шеригге чеде бергеш, аваңаңче азы таныжыңче, мен шериг хүлээлгемни эки эрттирип тур мен, деп телефоннаарын утаңар деп, хоочун солдаттар чагып турдулар. Байырлыг ужуражылгага аныяк артистер танцы-самын, ыры-шоорун бараалгатканнар.

Анисья ТЮЛЮШ.

Эрес Ховалыгның тырттырган чуруу.

ХООЧУННАР ЭГЕЛЕКЧИ САНАЛДЫ ДЕТКЭЭННЕР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эрткен неделяда болган республиканың хөй-ниити айыыл чок чоруунун чөвүлелин хуралыңа кириген саналын Россияның иштики херектер органнарының болгаш шериглеринин Тывада хоочуннар чөвүлели деткээн.

«ФедералПресс» агентилелин дыйнатканын езугаар алырга, чөвүлелдин даргазы, иштики херектер албанының халажылгада полковниги Марат-оол Ондар республиканың Чазаның Даргазының хөй-ниитинин корум-чурумун тудары-биле эки тура улусчу дружиналарны катап тургузарының, «Учас-жиналарны катап тургузарының, ток төлээзинин бажыңын» ажыдарының дугайында саналдарын хоочуннар

аажок деткээн, ол ышкаш орук-патруль албанының стационар постуларын катап тургузарының дугайында көдүрген айтырыын аажок чөптүг деп санаан дээрзин демдеглээн.

«Участок төлээлеринин чурттаар оран-сава чок чоруун шийтпирлээр-биле Тываның Баштыңының чарлаан акциязы мээң сеткилимге дыка таарышты — деп, Марат-оол Ондар дыйнаткан. — Чурттакчылыг суур бүрүзүңге хөй-ниитинин корум-чурумун камгалаарынче угланган ажил-чорудулгалыг бажың азы оран-сава турар болза, тергил эки ийик. Ону ийи квартиралыг бажың кылдыр тудар болза чогуур, бир талазыңга улусчу дружинниктер чыгылар оран-сава болур, өскезинге участок төлээзи чурттаар».

Штат кызырган чорук республикада эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылын нарыыдаткан. «Көрүңер даан. — деп, Марат-оол Ондар уламчылаан. — Мурнунда Бай-Тайгага иштики херектер органынга 32 ажилдакчы турган болза, ам 16 киж и арткан. Ындыг эвээш киж-биле ол хире улуг девискээрге херек үлгедишкенин удуз дээштиг демисел чорудары нарыыдал турар».

Орук-патруль албанының постуларын дүжүргенин уржуундан оруктарга автомобиль айыыл-халавының үргүлчүлөп, кижилерин амы-тынындан чарлып турарының чылдагааны чадавас, ону катап тургузар дээни дыка чөптүг санал деп, хоочуннар санааннар.

gov.tuva.ru-дан

Хүннүн медээлери КАМГАЛАЛ ТУДУГЛАРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ САЛЫР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол гидротехниктиг тудугларның байдалын кичээнгейни күштелдирер сорулганы салган.

«Бо чылын Енисейнин суу аажок сыык-тыр. Ол чорук дүвүрелди болдуруп турар — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Бойдус чедир агыспаан суун эгидип алыр дээрзинге чигзини чок. Сугнуң «аажы-чаңы» билдинмес дээрзин сөөлгү үеде Ыраккы Чөөн чүкке, Даг Алтайга болгаш Сибириниң өске-даа регионнарынга болган үер-чайыктар бадыткап турар. Ынчангаш оожургаар эрге бисте чок, кандыг-даа халапты манап болур».

Республика найысылалында камгалал тудугларының үшкү ээлзэн чаартып кылырының айтырыын Шолбан Кара-оолга болган бойдус камгалаар албаннарын болгаш Кызыл хоорайның мэриясының удурткучуларының чөвүлел хуралыңа сайгарып чугаалашкан. Ол объект «2012-2020 чылдарда Россия Федерациязынга суг ажил-агый комплекзин сайзырадыры» федералдыг тускай сорулгалыг программаның күүселдезинге кириштир республиканың «2014-2017 чылдарда чурттакчы чонну болгаш экономика объектилерин сугларның айыыл-халавындан камгалаары» күрүне программаның хемчеглеринде кирген. Төлөвилелди күүседиринин хуусаазы — 2014-2015 чылдар. Ол участокка камгалал тудугларын чаартырының эргежок чугулазын Енисей хемнин Кызыл хоорайның болгаш Каа-Хем суунун девискээринге озалдыг байдалды тургузуп турары болур.

Серебрянка хемнин солагай талакы эринден эгелзеш, хоорай көвүрүүн-ге чедир туткан, узуну 7790 метр чал 2400 кижинин чурттап турары 410 гектар черни суг айылындан камгалаар ужурулуг. Оон аңгыда камгалал тудугларның комплекзи чыл санында-ла үер-чайыктың болдурган уржуктарын чайладырынга үнүп турар материалдыг чарыгдалдарны камнап алырынга чедирер, ол 220,9 млн. рубль чедип турар. Төлөвилелди акшалаңдырарының дөстери федералдыг болгаш республика бюджеттери болур.

Объект талазы-биле ажилдар күүседиринин күрүне керээзин чарар эргениң конкурзу бо чылдың ноябрь 28-те болур. Регион программаларының хемчеглерин кады акшалаңдырарынга федералдыг бюджеттен субсидиялар тыпсырының дугайында республиканың Чаза биле Суг курлавырларының федералдыг агентилелин аразыңга дугуржулга чарарының документилерин белеткээн болгаш Москваже чоруткан.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Сат Чурмит-Тажының 120 харлаанынга

АЛДАР-АДЫ ТӨӨГҮГЕ МӨҢГЕ АРТАР

Шаанда тыва чон үе-шакты санаашкыны-биле тодарадып чораан болгаш уруг-дарыының төрүттүнген хуннерин чоокшудуп адаар чораан. 120 чыл бурунгаар Сат Чурмит-Тажы күстүң адак айында төрүттүнген, чаа санчурагай-биле 1894 чылдың ноябрь 19-та деп билдинип турар. Сат Чурмит-Тажы Саны-Шири оглу Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан сумузунга ол үеде шору шыдал-быралыг, чайзаң эрге-дужаалдыг дүжүмет кижинин өг-бүлезинге төрүттүнген. Оон кырган-ачазы Майды-Ловуң лама-башкы чораан болгаш Чадаананың Алды-Хүрээзин үндезилеп тургускаш, хуурак оолдарны өөредип турган. Кырган-адазының-на салдары турган боор, шору эр кылдыр өзүп кээрге, Моолдун Орган-Өөлөт хүрээзинче шажын өөредилгезинче чорудупкан. 1925 чылга чедир Чурмит-Тажы Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге ажылдаан. Ол эрги моол болгаш тибет дылды эки билир, бижикбилитиг, эртем-шидилег, бурунгаар көрүштүг кижиге турган болгаш, аныяандан-на удуртур-баштаар ажылдарга идепкейлиг киржип эгелээн.

Сат Чурмит-Тажының 120 харлаанынга тураскааткан «Алдар-ады төөгүгө мөңгө артар» деп делгелгени болгаш семинарны Тываның национал музейи организаастап эрттирген. Алды кезиктиг делгелгеде төрүттүнген черинден эгелээш, күрүне ажыл-чорудулгазынга, салгалдарынга чедир фото-чурктарны аскан болгаш архив документилен база хууда эдилеп чораан эт-херекселен делгеп салган. Күрүне ажыл-чорудулгазы: ТАРН кижигүнү, иштиги херектериниң бир дугаар сайыды, ТАР Чазааның даргазы, Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы, даштыкы херектер сайыды. 1929 чылдан 1938 чылга чедир Тыва Чазактың бирги удуртукчузу, ол үеде Сайыттар Чөвүлелин даргалавышаан, Тыва Арат Республиканың Даштыкы херектер яамызын база удуртуп, сайыттап турган. Тываның төөгүзүндө ол хире үр үеде хары угда ийи ындыг бедик албан-дужаал-биле бот-догуннаан республиканы удуртуп турган чаңгыс кижиге ол. 1929 чылда оон эгелээшкени болгаш башталгазы-биле тыва бижикти тургузар күрүне комиссиязы ажылдап эгелээн. Ук комиссияның даргазынга Оюн Танчайны томуйлаан.

Ол ышкаш ТАР-ның Эртем комитетин тургускан, оон даргазынга ынчан култура сайыды Салчак Тока томуйлаткан.

1930 чылда бирги тыва бижик Сат Чурмит-Тажының ат салганы-биле бадылаттынган, национал валюта «акша» деп аттыг кириптинген. Тываның төөгүзүндө даштыкы журналистерге бир дугаар ин-

тервью берген удуртукчу. Ызыгуурундан дарга болур чаян-дөстүү, алыс бодунуң угаан-салымныы ыйнаан — тускай мергежили, күрүне башкарылганың улуг эртеми чок-даа бол, аныяк күрүнениң иштиги, даштыкы политиказын ол билдилег удуртуп шыдаан. Совет Эвилели болгаш Моол күрүнелер-биле эки харылзаа туткан дипломатчы шынары Тываның бурунгаар хөгжүлдизинге улуг салдарлыг болганы чугаажок. 1935 чылда РСФСР-ниң Даштыкы херектер яамызынга Тываның сайзыралынга дуза кадары, деткимче көргүзерин дилеп, чугула айтырылганы тургускан. Ол дээрге, көдээ ажыл-агый, кадык камгалалы, ССРЭ биле ТАР аразынга орук тудуу, алдын тывыжы, тыва акшаны Совет Эвилелинге парлап бүдүрери, Кызылга үнүг кино үндүрер аппаратура тып садып алыры, айыыл чок чорук, шериг камгалалы, Тывага ажылчын факультетти ажыдары дээш, оон-даа өске айтырылгар. Кол-ла чүве — Совет Эвилелинден аңгы-аңгы адырларның шыырак специалистерин Тываже чорудуп бээрин дилээн.

айлыын бодап чаңчыкканы-биле арат ажыл-агыйларны күш-биле каттыштырып коллективчидеринге, совет социализм тургузуушкунун уш-баш чок өттүнеринге, араттарның шажын-чүдүлгезин кам-хайыра чок узуткаарынга удур турган. Ол ажык, дорт кижиге болгаш, бодалдарын ТАРН ТК-ның хуралдарына каразыг чок чугаалаптар турган. Оон-на ужун репрессияга таварышкан.

1938 чылдың октябрь айда Тыва Чазактың Чурмит-Тажы баштаан 9 кежигүнүн «шпион контрреволюсчу организация», «империалистиг Японияның шившикиннери» деп буруудаткаш, ол-ла октябрь айның 16-да адып шийткен. Оларның чедизин чаңгыс хун боолал каапкан, ийизин дириг арттырза-даа, узун хуусаалыг хоругдал каан.

Репрессияга таварышканнарның артып калган өг-бүлели, дөргүл-төрели бактыг багын көрүп чурттаан. Оларның бар-чок хөрөгизин, мал-маганын хавырып апарган, ажы-төлү эртем-билиг чедип ап, өөренир аргажок арткан. Чурмит-Тажы үш кыстыг, чаңгыс оолдуг чораан. Оглу Лаг-

Сат-Чурмит-Тажы.

эртен чеде бээрге, ханада ону ажылындан үндүрер дугайында дужаал азып каан болган. Дараазында чылын оон ашаа Байкара Санчайны «контрнуң» күдээзи дээш кара-бажыңнап алганнар.

Кадайы Сембил уруу Эрикпелди база ортун уруу Блантинаны Кызылдан Шемиже шөлүпкен, кадайын — колхозче, уруун школаже кирибээн. Кады төрзөн думалары Сотпа биле Манзырыкчыны 8 чылга олурткан, хилинчээ-ле ол — Чурмит-Тажының кады төрзөннери.

2008 чылдан тура Тываның Национал музейи ханныг шаажылап кылган черни Кызыл чоогундан дилеп тывар дээш эртем-шинчилел ажылын чорутса-даа, актыг черге бооладып каан 7 кижиниң мөчү-сөөктери ам-даа ты-вылбаан. Бо материалды белеткээринге Чурмит-Тажының амгы салгалдарының бирээзи, Национал музейиниң директорунуң эртем-фонд ажылының талазы-биле оралакчызы Роланда Биче-ооловна Ховалыг дузалашкан. Музейге эртемден Монгуш Байыр-оолга ужуражы бээримге, Чурмит-Тажы дугайында ном үндүрер деп турарын чугаалады.

Коргунчуг репрессия өөскээн 1938 чылда Чурмит-Тажы чаа-ла 44 харлыг турган-дыр бе — аныяк назынның четчип бышкан үези, мерген угаанның, арга-дуржулганың мөөңнелип келген шипшик өйү. Ол аныяк республиканы оон-даа ыңай удурткан болза, та кандыг хей эки эгелээшкенин, депшилгелиг ажылдарны кылып каар турган. Тываның сайзыралынга кончуг улуг үлүүн, күжүн үндүрүп чораан, бодунуң амы-тынын, чуртталгазын берген, балалбас исти арттырган баштайгы удуртукчу Сат Чурмит-Тажы Саны-Шири оглунуң алдар-ады төөгүгө дөмей-ле мөңгө артар. А маңаа кол-ла түңнел — эрткен үениң частырылганын бөгүн катаптавазывыс, «Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» деп өгбелериниң өндүр өөредиин утпайн, шынын чугаалаан кижиге өжээргеп чорбазывыс тоң чугула.

Надежда ЭРГЕП.

Сүт-Хөлдөн медээлер

Чаа кыштаг

Бурун өгбелериниң азы ада-иезиниң дөргүл-төрелдериниң шаг-төөгүдөн бээр ээлеп чурттап чораан турлаг хонаштарын ээнзиретпейн, амгы салгалдары удур чаартып, септеп-селип, омур-хевир кирип, кыштаг-турлагларны кылып ап, арат ажыл-агыйларын хөгжүдүп, сайзырадып турары өөрүнчүг.

Кызыл-Тайгадан Маадыр Шойдаевич Ондар ада-иезиниң совхоз малы малдап чорааш чурттап турганы кыштааның орнунда бода, шээр малга тааржыр чаа кыштагы тудуп алган. Маадырның ада-иези Оттукай, Шойда Ондарлар мурнунда «Сүт-Хөл» совхозтун мурнакчы малчынары чораан. Оларның оглу Маадыр Шойдаевич ада-иезиниң изин басып, ажылгыр арат, тараажы болган.

Ам Кызыл-Тайганың Шавар-Теректе чаа кыштаг туттунган. Коданга малдың кандыг-даа чүзүннери өзүп көвүдээри чигзиниг чок. Малга чиртир хоолулуг эки шынарлыг сизген база-ла белен.

Дептерниң

таныштырылгасы

Кожуунуң төп библиоте-ка системаның Оксана Достак-ооловна Ондар удурткан библиотека ажылдакчылары кандыг-ла-бир ном-дептер дугайында номчукчулар ортузунга таныштырылганы үргүлчү эртирип турарлар.

Чоокта чаа төп библиотека-ның номчулга залына Тываның сурагылыг оглу, РФ-тиң камгалал сайыды, Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгунуң чаа «Урянхай. Тыва дептер» деп 7 томуг, чуруктуг антологиязы-ның таныштырылгасы болган.

Бо онзагай, төөгүлүг ном-нуң ужур-утказының талазы-биле кожуун чагырыкчызы Маны Кызыл, Суг-Аксы ортумак школының башкылары Урана Кара-Сал, Чочагай Күжүгет болгаш өскелер-даа илеткелдерни кылган.

Мурнунда партия, совет органның, өөредилге шугумунга үр үеде үлгерлиг ажылдап чораан, ам хундүлүг дыштанылгада Дамдынчал Ховалыг санал-оналын берип, ук дептер номчукчуларына улуг өөредилгиг дээрзин айтыпкан.

Шеверлекчилер

Республиканың найысылалы Кызыл хоорайдан Джалагания Галактин, Чодураа Оюн олар-ның башкарганы 4 кижиге саставтыг шеверлекчилери республиканың бүгү кожуунна-рында пенсия фондуларының оран-саваларын шеверлээр, омур-хевир кириринге мергежээр.

Олар чоокта чаа кожуунуң пенсия фондузунуң улуг, делгем бажынының иштинде элээн хөй өрээлдерни тускай өңүг чараш материалдар-биле каас-кыя кылдыр ийи-ле хунуң дургузунда шеверлеп кылган. Шеверлел ажылдарына тускай мергежээр Буян Оюнга, Саир Серен-Чимитке, Маргарита Аякпанга, Айгуль Оюнга ук коллективтиң удуртукчузу Лидия Ондар болгаш ажылдакчылары өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Солагай таладан оң талаже: ТАР-ның иштиги херектер эгелелиниң чөвүлекчизи Максимов; иштиги херектер сайыды Сат Чурмит-Тажы; чөвүлекчи Нацов Тарма-Базыр. 1928 чыл.

1932 чылда ССРЭ-ниң аар үлетпүрүнүн наркомадынга Ак-Довурактың даг-дүгү тывыжын шинчилеп көөр эртем экспедициязын чорударын дилээн. Шак ол ажылдың түңнелинде совет геологтар аар үлетпүр сайыды Г.К. Орджоникидзеге «Ак-Довурактың Чурмит-Тажы аттыг тывыжында текстиль сорттук даг-дүгү элбек» болуп турарын илеткеп дыңнаткан. А 1933 чылда фабрика тудуу эгелээн. 1938 чылда барык 90 хуу туттуна берген даг-дүгү фабриказын политикагит репрессия эгелээни-биле тургузупкан. Сат Чурмит-Тажы угунда-ла чүвениң ужурлуун, чөптүүн,

бажык ол коргунчуг болуушкун үезинде Алтайның Ойрот-Тура хоорайына көдээ ажыл-агый техникумунуң үшкү курузунга өөренип турган. Кижиниң хилинчек чок төлүн «контрнуң» оглу дээш анаа-ла тудуп хоругдааш, кара-бажыңга аштадып өлүргеннер. Кыстарының хеймери Айыш ханныг репрессия мурнунда Моол кирер делегацияны адазы удуртуп чорда, ону эдерип чорааш, орукка дизентериядан шыдашпайн барган. Улуу Ожамма 1938 чылда 22 харлыг, ийи уруглуг, үш дугаары-биле иштиг. Ынчан ол алдын ты-выжына бухгалтер турган, бир

ШИИТПИРЛИГ АВА

Доорга Сундуйевна Түлүш — шиит-пирлиг болгаш бодамчалыг ава. Ол — республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, «Иениң медалының» II чергезиниң эдилекчизи. 1990 чылда Тараачыннар эвилелиниң IV съездизиниң делегаттарының аразына Москва хоорайга четкени — бүгү-ле кылып чораан буянның ажил-херээниң бадыткалы. Эвилең-ээлдек, кызымак, ажил-ишчи, бөдүүн аваның амыдырал-чуртталгазы кезээде чаа чүүлдерни дүрген шигээдип, бодамчалыг кылып чораанындан турганы ол боор, үе-чергелерин ол мурнай бээр турган.

Ол 1968 чылда Чаа-Хөл ортумак школынга, Кызылдың көдээ ажил-агыйының бухгалтерия салбырынга, Бурятияның көдээ ажил-агый институтунуң экономист-организатор салбырын, Новосибирск хоорайга Сибирьниң саң-хөө болгаш банк херектериниң институтун өөренип дооскан. Аныяк специалист Улуг-Хем районнуң «Ак-Хем», «Ак-Туруг» совхозтарына улуг бухгалтерлеп, кол экономистеп ажилдаан. 1983-1992 чылдарда Сүт-Хөл кожууннуң күүсекчи комитетиниң даргазының бирги оралакчызынга, көдээ ажил-агый эргелелинге кол экономистеп тургаш, кожууннуң экономиктиг саң-хөөзүн билиг-мергежилдинге, арга-дуржулгазынга даянып, профессионал тускай эртемнигерлерни хаара тудуп тургаш, ооң социал-экономиктиг көргүзүлгелерин көдүрүп экелген херээжен удуртукчу.

1984 чылда ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының мурнундан бедик мергежилдиг аныяк удуртукчу «Социалисттик чарыштың тиелекчизи» деп хөрек демдээниң эдилекчизи болган. Доорга Сундуйевна 1992-1993 чылдарда Карл Маркс совхозка директорлап ажилдаан. Көк-Терек суггарылга системазын билдиг ажиткаш, көдээ ажил-агый культураларының дүжүдүн болгаш малдың продуктуларын көвүдөдип, кыска үе дургузунда совхоз бодун боду хандыртынып шыдапкан. Ол кожуун чагыргазына экономика комитетиниң даргазынга, район, көдээ Советтериниң чыыштарына каш чыл улаштыр депутаттап, ССРЭ-ниң тараачын-колхозчуларның IV съездизиниң делегады болуп, «Тыва хевис» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң кол бухгалтеринге депшилгелиг ажилдап чораанын долузубиле бижир болза, бүдүн тоожу.

Чоннуң амыдыралы дээш сеткилинден бердинген саң-хөө ажилдакчызын 1994 чылда Чадаананың агропром банкызының салбырын баштаар эрге-дужаалга томуйлаан. Доорга Сундуйевна саң-хөө

ажылынга бажы каткан специалист болгаш, кыска үениң дургузунда банк херээниң айтырыгларын, чээли ажилдарын, бухгалтер-экономиктиг учетту бедик денелге тургускаш, национал банкыга арендага турган агропромбанк салбырын фондудан дашкаар болгаш үстүкү черлерниң деткимче дузазы чокка акша мөөңнээшкенин кылдырбайн, боду Чадаана хоорайга агробанкының салбырының тускай оран-савазын кылдырып каан. Ооң эрестиг, буянның ажил-херээниң бир бадыткалы — Каа-Хем суурнуң Тепличный дээр микрорайонун бүрүнү-биле электроэнергия-биле хандырганы. Барык чеди чыл дургузунда чырык көрүп көрбээн чаа туттунган бажыңнар Доорга Сундуйевнаның ачызында 2013 чылда чырык-биле хандыртылган. Ол мырыңай нарын айтырыгның бирээзи болган. Тываның Баштыңына кирип тургаш, субсидия акшаны сайгарлып ажилдаары-биле алгаш, тендерге тиелекчи болган Красноярскиниң «Энергия» КХН-ниң директору А.Н.

Доорга Сундуйевна Түлүш — шиитпирлиг болгаш бодамчалыг ава. Ол — республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, «Иениң медалының» II чергезиниң эдилекчизи. 1990 чылда Тараачыннар эвилелиниң IV съездизиниң делегаттарының аразына Москва хоорайга четкени — бүгү-ле кылып чораан буянның ажил-херээниң бадыткалы.

Авдеевтиң коллективинге 2 ай иштинде (кыска хуусаа дургузунда) чаа чылдың бүдүүзүндө электри чырыын кирипкен. Чурттакчыларның барык чеди чыл иштинде шиитпирлеп чадап турган айтырыын ол ынчаар шиитпирлеп каан.

Бодунуң сылдызынга бүзүрели улуг болгаш, чуртталганың агымынга шымнып билир авалар ховар. Ону канчаар чедип алганын төөгүп канчаар, бодунуң адынга күрүнөдөн чээли акша база немей алгаш, ажилдакчыларны хүнде үш катап бажыңыга чемгерип, барык ийи ай дургузунда орта удуйайн, амыр-дыш көрбейн, бүгү күжүн салганы хилис барбаан. Херек кырында ол бодунга ажык-кончаа-даа сүрбээн, бодунуң кудумчузу дээш харындаа банкыдан алган чээлизин төлөп арткан. 650 киловатт электроэнергияны кирип алыры оюнчук бе? Энергияның күчүлүг күжү бүдүн суурну хандырып шыдаанынга, чонга ол хире буянның чорукту көргүскенинге сеткили ханып, чоргаарланып чоруур. Ол бүгүнү чедип алыр дээш кандыг бергелерни көрбээн дээр. Езулуг-ла Тываның Чазааның улуг шаңналынга төлөптиг ава-дыр ийин. Ол чоннуң хүндүткелин ынчаар чаалап алган. Чогум-на күш-ажылчы дептерин ажыдар болза, совет үеде республикага алдар-ады сурагжаан «Тыва тудуг» тудуг эргелелинге ус-шеверлекчи мергежилден амыдыралчы базамын эгелээн.

Ажил-ишчи аныяк кыстың чуртталгазынга база бир чаа болуушкун — Михаил Чолдак-Хунаевич Моңгуш-биле өг-бүлө тудуп кады чурттааны. Михаил Моңгуш — кайгамчык эрес-кежээ, ус-шевер, уран чүүлчү болурундан аңгыда, техниктиг-септелге бүдүрүлгезиниң чолаачызы болуп, күрүнезинге билин, күжүн харам чокка берген онзагай эр кижилерниң бирээзи. Ажил-ишчи аныяк өг-бүлө кады чурттааш, алды ажы-төлдүг болган. Уругларының уруг-дарыы шупту 14 кижиге, аныяк салгал ам-даа өзери чугаажок. Улуг уруу Айлаана Моңгуш — республиканың Алдан-Маадыр музе-

йинде, оон бичиизи Аида Моңгуш — Санкт-Петербург хоорайда чурттап-ажылдап турар, Алексей Моңгуш — Шагаан-Арыг хоорайда ФКА-ның №4 дугаар эдип чазаар колонияның улуг инспектору, Алдын-Херел — Шагаан-Арыгның ИХЭ-ниң килдис эргелекчизи, Альберт Моңгуш — ОБЯ ажилдакчызы, Айдың Моңгуш — юрист.

1997 чылда уругларының ачазы электен «кызыл-дустай» берген. Доорга Сундуйевна Түлүш ажы-төлүңгө карак болуп, арга-сүмезин берип, амыдыралдың кадыг-бергезинге торлуш дивейн, бүгү күжүн салып чоруур. Ол бүгү ажыл-херээн авыралдыг авазына тураскаадып, ооң дугайында ажы-төлүңгө бо-ла чугаалай берген олурар. Ол — тыва улустуң чараш чаңчылдарына кижизиттинген болгаш ону хумагалап билир мерген угаанныг ава. Ооң холу-биле тудуп, чыып, бижип келген өг-бүлө альбомунда бижээн шүлүк одуруглары, классиктиг чогаалчыларның чалгынның өндүр одуруглары, ада-иезиниң намдар төөгүзү — бүдүн экспонат. Келир үеде чалыы салгалына намдар-төөгүзүн бүрүнү-биле чыып тургусканы онзагай...

Ол хүн ашпаан, сагыжымда

Ояар арткан, чырып чору.

Чазык арын, эргим карак Чанымда бо чырып чору

— деп «Баштайгы ужуражышкын» деп шүлүктүң одуруу амыдыралдың эге базамын бадыткап турар.

Маңгыр үе доктаар эвес.

База чылдар эрте берди.

Амыдырал эрээн-шокар

Аагын-даа көрүп чор бис — дээн бо дөрт одуруг амыдыралдың бышкан үезинде, чуртталганың чигирзин эвес, ажыксыг амданын эскерип каанын сөглөп чыдар. Ооң бижээн одуругларында утказы ханы, делгем бодамдар илереткен чүүлдерни номчуп олурарга, езулуг шүлүкчү үнүп болгу дег... Билдингир, саң-хөө ажылынга хөй чылдар дургузунда бараан болганы, белең эвес мергежилдин үүлөзи, аңаа чогаал бижир чай бербээни чугаажок.

Өг-бүлө альбомундан аңгыда, эш-өөрү-биле уран чүүл концерттерге

караа көрбөс, уруунга четтирип алган чоруур улгады берген башкы, Ондар угбай дагылганы Ак-Туруг суурга кылырын база дилеп чорааш, тел-ыяшты ыдыктааш, дагып берген. Чылдың ажы-төлдү, дөргүл-төрелин, чонун чыып алгаш, дагылганы эрттирерин сүмелзэн. Оон бээр тел-ыяшты дагып, ававыстың буян-кежиин ап, кезээде аңаа чалбарып чоруур бис. Бистиң ававыстың авазы сес дугаарын божааш, чок болган. Ававыс кады төрээнериниң хеймери болган. Ававыстың ачазы, кырган-ачавыс Дандар лама-башкы чаш уруу-биле арткаш, чүктеп азырап чорааш, чок болурунун мурнунда улуг хелиң төрели Кучук-хелиң төрелинге азыраары-биле берген. Шак ынчаар ававыс авазының эргелелин көрбейн, эмининиң сүдүн амзавайн, өскүс арткаш, төрелдериниң аразына өскөн. Ол ачавыс-биле өг-бүлө туткаш, колхоз, совхозка чеди чүүл малды өстүрүп, ажы-төлүн бут кырынга тургускан. Ававыс ындындан чүве эндевес, өттүр көөр, үргүлчү бисти чагып олурар (хуваанак, көзер, чарын көөр, уруглар сылдангызы эдер, аараа кижилер тарбыдаар). Хоруглуг үеде безин бүдүү улуска дузазын көргүзүп чораан. Үргүлчү лама, хамнар идик-хеви даараар, ону даараары бир янзы, ужур-уткалыг болурун билир чораан. Ававыс чораан болза, бо чылын мугур 90 харлаар ийик. Авамның чырыткылыг омур-хевирин кезээде сактып, авамны караамга чуруп чор мен. Авамның дугайында сактышкыннарым төнчү чок, ону чаңгыс сөске илередир болдунмас. Ол — үш кысты, ийи оолду азырап өстүрген хайыралдыг ава. Чылдың-на эргим ававыстың чырык адынга тураскааткан «Дагылга» үезинде эң баштайгы үезинде Вячеслав (Чугай-оол) хүрешке шүүлген. Аразында дагылгаларда Доорга Сундуйевнаның улуг огу Алексей (Арбай) 7 катап шүүлген, Алдын-Херел (Уйнукаа) бир катап шүүлүп каан. Хеймер огу Альберт (Мокко) ийи катап шүүлген. Күдээвис Аян (Шагаан-Арыг) бир катап шүүлүп каан. Дагылгаларда спортчу оюннарны ойнап, аныяк талантылыгларны илередип, шаңнап-мактаары чаңчылчаан. Ыяш дагырының үш хевири: Хам-Ыяш, Бай-Ыяш, Тел-Ыяш дагыры дээн ышкаш. Дагылга үезинде саң салыры улуг езула

“Ажилчы, амыдыралчы төлөптиг ава Доорга Сундуйевна каяа-даа ажилдап, чурттап чорааш, кезээде чонга буянның ажил-херээ-биле бараан болуп келген.

сценага удаа-дараа ырлажып чораан чуруктары уран чүүлчүзүн бадыткап турар. Бүгү-эвилелдин аныяк талантылыглар мөөрейиниң лауреады, дагдыныкчызы. Ол ышкаш Доорга Сундуйевна — кайгамчык чараш тыва ава. Ооң чаражы бүгү-ле кылып чоруур ажил-херектеринде илереттинген. «Иениң онзагай, буян чаражы» деп мөөрейиниң киржикчизи болуру амыр эвес. Ооң кеткен хеви, иштиги сагыш-сеткили — чүүлдеш. Чайынналчак улус турар: бичи-ле төлөптиг чаңы чайнап турар, а оон улуу — кайгадып, магададып турар.

Доорга Сундуйевна — эргим, ынак авазының ийи дугаар кызы. Ачазы Санаа Сономович Сундуй, авазы Чассыг-оол Нарайеовна Дандар олар кайызы-даа ажил-ишчи, малчын уктуг. Төрээн-иезиниң дугайында Доорга Сундуйевна мынчаар чугаалаар: «Чөөн-Хемчик районнуң Теве-Хая чурттуг өттүр көөр,

болур. Бо чүүл төрөл бөлүк аймактын төөгүзүн хандыр билчип алырынга, өзүп олурар чаа салгалды кижизидип хевирлээринге улуг салдарлыг. Доорга Сундуйевна Түлүш уруг-дарыын мынчаар кижизидип, бодунуң авазының чырыткылыг омур-хевирин ажы-төлүңгө үлөгер кылдыр дамчыдып берип, буянның чоруктуң непередикчизи болуп чоруур.

Ажилчы, амыдыралчы төлөптиг ава Доорга Сундуйевна каяа-даа ажилдап, чурттап чорааш, кезээде чонга буянның ажил-херээ-биле бараан болуп келген. Амгы үеде пенсионерлер болгаш бөдүүн кижилерге дуза, деткимче көргүзүп, Кызыл кожуунга чуртталга оран-савазын хуужударына дузалажып турар.

Иелер хүнүн таварыштыр буянның авага быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзедим.

Валентина ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

Хоочуннардан өөренил

САЛЫМ-ЧОЛУ ОНЗАГАЙ

Тывага өскөш, маңаа чурт-
ооң хөгжүлдизинге улуг
уун кириген кижилериниң би-
зи — Григорий Викторович
Иванов. Ооң салым-чолу онза-

гай. Красноярск крайның Ер-
маковский районунң Верхне-
Усинск суурга төрүттүнгөш,
элээди оол назынында Кызыл-
га чедип келген. Маңаа орту-
мак школаны доозуптарга, ону
Бай-Хаактың эге школазынче
башкылап чоруткан. Эйлиг-
Хем, Кара-Белдир алдын ты-
выштарына эге школаларга
база башкылап чораан. Тывага
өскөн, тыва эш-өөрлүг болгаш,
Григорий Викторович тыва
дылга арыг чугаалаар турган.

ССРЭ-ниң Тыва Арат Рес-
публикада Төлөз чериниң ший-
пири-биле 1933 чылда Тываның
Араттың Революстуг Аныякта-
рының Эвилелинче пионербю-
ро инструктору ажылче Григо-
рий Ивановту шилчиткен. ССРЭ

биле ТАР-ның кады ажилда-
жылгазының органнарына
аңгы-аңгы албан-дужаалдарга
ол ажилдап чораан. Совет Эви-
лелинче хамаатыларының Тыва
Арат Республикада Кызыл хоо-
райда комитетиниң даргазын-
га ажилдап турда, фашисттер
Германия ССРЭ-же халдаан.
Кызыл Армияга дузаны чеди-
рер дугайында шийтпирни хү-
лээп алган Х дугаар Улуг Ху-
ралдың ажылына киржип, дуза
дугайында Декларацияга адын
салганнарның бирээзи — Григо-
рий Иванов. Ада-чурттуң Улуг
дайынының чылдарында Совет
Эвилелинче Коммунисттер пар-
тиясының Төп Комитетиниң
болгаш Совет Эвилелинче Ча-
заның даалгаларын күүседип,

совет хамаатыларны Тыва Арат
Республиканың дээди органна-
рына төлээлеп турган.

ТАР-ны ССРЭ-ниң составын-
га кирип алырының дугайында
материалдарны белеткээр-
инге ол туду киришкен. ТАР-
ның Биче Хуралының кежигүнү,
ооң президиумунуң даргазының
оралакчызы албан-дужаалдыг
болгаш, ССРЭ-ниң составына
Тываның кирериниң дугайында
Декларацияга адын салганнар-
ның база бирээзи.

ССРЭ-ниң составынче ТАР
1944 чылда кирген соонда Гри-
горий Викторович Тываның
партия болгаш совет органна-
рына бедик удуртукчу албан-
дужаалдарга ажилдап чораан.
Тываның хөгжүлдизинге кири-

ген улуг үлүг-хуузу дээш Григо-
рий Иванов «Кызыл Сылдыс»,
«Хүндүлелдин демдээ», «Күш-
ажылдың Кызыл Тук» орденне-
ри дээш, өске-даа шаңналдар-
биле шаңнаткан.

Россия биле Тываның демне-
жилгезиниң херечи болгаш кир-
жикчизи, республиканың хөгжүл-
дизинге бодунуң төлөптүг үлүүн
кириген, окур-хевир эш-өөрү-
нүң сагыш-сеткилинде артып
калган Григорий Викторович
Иванов бистиң аравыска чораан
болза, 2014 чылдың ноябрь
27-де мугур 100 харлаар ийик.

Алдын-оол КАНЗАЙ,
төөгү эртемнериниң кан-
дидаты, Тыва Республика-
ның алдарлыг ажилдакчызы.

ЧОРГААРАЛДЫ ШАҢНАП ЧОР

1958 чылда Ак-Довурактың
даг-дүгү комбинатының тудуу
елзэн, ону Бүгү-эвилелдин
комсомолчу шалыпчы тудуу
лар чарлаан. Аңаа ажил-
дар аныяктарны чүгле Тыва-
га эвес, бүгү Совет Эвилелин-
че эвилелдеп, оларга комсо-
молчу путевкаларны тыпсып,
комбинаттың тудуунга ажил-
дары-биле чорудуп турган.
Эли ортумак школазының
жүзүчүлери эштерим Эрес-
оол Шыырап, Киров Семиспей,
Салчак база мен ком-
сомолчу путевка-биле Ак-До-
вуктың даг-дүгү комбинаты-
ның тудуунга ажилдаары-биле
дип келген бис. Тус черниң
арткычылары Ак-Довурактың
дээдинде дагны Кара-Даш
даг бо-дур деп ажилдаар
келген аныяктарга тайыл-
ырлап турарлар.

Комсомолчу путевкалар-би-
ле келген аныяктарны комби-
натың партия комитетиниң
секретары, кадрлар килдизи-
ниң эргелекчизи хуралдаткаш,
истиң чурттаар болгаш ажил-
дар байдалыны тайыл-
ырлааннар. Ажилчыларның
чурттаар оран-савазы чок, ону
оттары удур тудар, ырак рес-
публикалар, крайлар, облас-
тардан келген өг-бүлелерни
ирги ээлчегде бажың-балгат-
тып хандыраарын, бот-борзун
аныяктар майгыннарда чурт-
таарын, ниити чуртталга ба-
зыннар, школа, уруглар сад-
дарын мурнады тударын билеп
алды. Аныяктарның ажилга
уваалдазы эгелзэн, оларны
ыңайлаңчылар, дашчылар, ше-
верлекчилер кылдыр үскен. Элзэн
аш оолдар, уруглар Желто-
ров деп делгем хөректин,
ортумак дурт-сынныг, билди-
р-билдинмес чандашсымаар
ылаштыг тудуг проравының
олуңга барды. Чурттаар
оран-сававыс кудумчуда тургус-
тулган каан шериг майгыннар болду.
Байың бүрүзүнде ийи демир суугу
ар, тускай одакчы оларны дүн-хүн
ок одап, майгынның иштинин
арыг-силиин тудуп турар. Хөй
аныяктар-биле таңың алды-

выс. Михаил Сундуй-оол, Кал-
дар-оол биле Шагдыр-оол Дан-
зырын алышкылар, Тарак-оол
Бөвей, Киров Дилак, Бавуужап
Ондар дээш, Тываның аңгы-
аңгы булуңнарындан келген
оолдар, уруглар-ла эндерик.
Кодур-оол Монгуштуң, Кара-
оол Салчактың аныяктарның
комплексиг бригадаларына
ажылдап эгеледвис. Хемчик
хемниң унунда көшкелиг ту-
руглардан даштарны хол-би-
ле бузуп, чүдүрүп, тудугларга
эккел турдус. Баштай уруглар
садтарының, ниити чуртталга
бажыңнарының, ийи кварти-
рларлыг бажыңнарның таваан
даштардан салды. Узун
дурту 30-40, дооразы 10 метр
чуртталга бажыңнарының тудуу
бистиң бригадалык таварыш-
кан. Хакасия, Красноярск край-
дан эккелген ханаларын, соңга,
хаалгазын чыып эптээр бажың-
нарны дүрген тудуптарыныска,
печкаларны тудуп үндүрүп, ше-
верлек ажилдары шалыпкын
чоруп, бажыңнар ажылгалга
кирип турду. Хөй өг-бүлелер

Чурукта: Чамыян Ондар (мурнунда, солгагай таладан),
Успун Успун (артында, солгагай таладан), Дыпыт Биче-оол
(автор), Тарак-оол Бөвей, Нарын-оол Хертек Ак-Довурак
хоорайны тудуп турган үеде.

оолдар, уругларны Красноярск
хоорайны тудуг комбинатын-
га кол тудуг мергежилдерин-
ге өөренип алыры-биле чо-
рутту. Оларның аразына мен,
эштерим Эрес-оол Шыырап,

маргылдааларга аныяктар
кончуг идепкейжи киржип тур-
ганнар. Колхоз, совхозтарның
шөлдеринге, тараа шаңнарын-
га, Кызыл-Мажалыктың тууйбу
заводунга шөптөп, Красноярск
крайның болгаш Хакасияның
хоорай, суурларындан Бүгү-
эвилелдин шалыпчы комсо-
молчу тудуу — Ак-Довурактың
даг-дүгү комбинатының тудуун-
га ажилдаар аныяктарны эви-
лелдээринге дузалажып турган
бис. Кожуун, суурлар чергелиг
спортчу маргылдааларга ком-
бинатка ажилдап турган аныяк
оолдар, уругларның киржилгези
доктаамал. Хол бөмбүүнү Чамыян
Ондар, Сарыг-оол Монгуш, Байы-
роол Монгуш олар шыырак ой-
накчыларның санына кирди-
лер. Хүрешке тиелелгерже
баштайгы базымнары Дыпыт
Ооржак Ак-Довурактан эгеле-
ди. Хоккей командасы кожуун-
га шыырактарның санына
турду.

Ак-Довурактың даг-дүгү
комбинатының бирги ээл-
чээниң тудуунга ажилдааны-
выс күш-ажылга, эртем-билиг
чедип алырынга, амыдырал-
чуртталгага, ооң бергелеринге
биске дадыгышкын болган.
Шалыпчы комсомолчу тудугга
ажылдап чораан чалыы шаа-

высты сактып келген санында-
ла, эш-өөрүмнүң салым-чолун
бодап, кымның кайда чурттап,
ажылдап чоруун айтыртына
бээр мен. Оларның чамды-
зының ат-сывын адап, ажил-
ишке, амыдырал-чуртталгага
чедишкенин айтып көрейин.
Тудуг бригадир Калдар-оол
Хертекович Данзырынның күш-
ажылы болгаш организакчы
ажылы Социалисттер Күш-ажыл-
дың Маадыры атка төлөптүг
болган, Михаил Салчаквич
Сундуй-оол бөдүүн ажилчы-
дан Ак-Довурактың даг-дүгү
комбинатының арыгдал фабри-
казының директорунуң оралак-
чызынга чедир депшип ажил-
дады, спортка дыка хандык-
шылдыг мөге киж. Эрес-оол
Салчаквич Шыырап Москва-
ның милицияның дээди шко-
лазын дооскаш, республика-
ның истелге органнарының
начальнигиниң оралакчызы ал-
бан-дужаалга, подполковник
атка чедир албан-хүлээлгезин
күүсетти. Чамыян Бийымба-
евич Ондар башкы институтун
дооскаш, башкылап ажилдап,
Ак-Довурак хоорайның башкы
училищезин директорлаан, ам
ажылдап чораан хоорайында
чурттап орат. Норбу Сарыглар
— шеригниң инженер-техник-
тиг академиязын дооскан, ха-
лажылгада полковник, Сарыг-
оол Сагдыевич Монгуш Ростов-
Доннуң ужар чүүл училищезин
дооскан... Оларның ат-сывын,
дооскан эртем-билиг, бүдүргөн
үүлезин шуптузун санаар болза,
оранчок. Ак-Довурак хоорай-
ны, ында даг-дүгү комбинатты
тудушкан оолдар, уругларның
хөй кезин ажил-ишчи, эртем-
билигге сундулуг, амыдырал-
чуртталгага чедишкенин киж-
илер болганнар.

Бистиң тутчуп каан Ак-Дову-
рак хоорайымыс, даг-дүгү ком-
бинат — республиканың социал-
экономиктиг хөгжүлдизинге
бистиң кириген үлүүвүстүң хе-
речизи. Назылап кыраан бис-
терге өөрүшкүнү, чоргааралды,
күш-ажылчы чалыы шаавыс
дугайында сактышкыннарны
шаңнап чор.

Дыпыт БИЧЕ-ООЛ,
РСФСР-ниң школазының
алдарлыг башкызы.

“Тудуг ажилдары чеже-даа чай
чок болза, хөй-ниити болгаш куль-
тура-массалыг ажилдарга, спортчу
маргылдааларга аныяктар кончуг
идепкейжи киржип турганнар.”

чурттаар ийи каът бажыңнар-
ның тудуу Калдар-оол Данзы-
рынның бригадалыгына онааш-
кан.

1960 чылдың эгези кончуг
соок болган. Агаарның соогу
50 градус ажа бээр, чанында
кады ажилдап турган эжин
көзүлбейн баар кылдыр шаң,
бус Хемчик хемниң унундан
хөмө ап кээр. Тудуг ажилдарын
түр када соксадыр ужурга-даа
таваржып турган. Ажилчылар-
ны майгыннардан барактарже
тырый көжүргөн. Ак-Довурак
комбинатының тудуунуң эге ча-
дазында кончуг соок хунерде
аныяк ажилчыларны тудуг мер-
гежилдериниң түр курстарын-
че өөредип чоруткан. Олар-
ның чамдызын, чээрби ажил-

Каадыр Салчак, Дашка Салчак
дээш, өске-даа оолдар, уруг-
лар дашчы, шеверлекчи, элек-
трик мергежилдерге өөренип
алганнар. Өөредилге практи-
казын Красноярск хоорайның
каучук заводунуң корпустары-
ның тудугларына эрттиргеш,
3-кү, 4-кү разрядтар мергежил-
диг деп шынзылгалары холга
алды. Курстарны дооскаш,
ынчангы Ак-Довурак суурнуң
№ 2 школазының тудуун эге-
ледвис. Ооң бирги каадын
даштан, ийги каадын тууйбу-
дан тудуп үндүрдүс.

Тудуг ажилдары чеже-
даа чай чок болза, хөй-ни-
ти болгаш культура-мас-
салыг ажилдарга, спортчу

«Эки кылган ажыл – элечитпес алдар»

УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ ТЕРГИИНИ

Түмен-Баир Арын-оолович Ооржак 1934 чылдың май 25-те Барыин-Хемчик кожуунун Ак сумузунга малчын, тараачын өг-бүлөгө чеди кижиниң беш дугаар оглу болуп төрүттүнген. Адазы Арын-оол Мардырыйович чазаныр, шевер, тараа тарыыр чораан. Ооң ада-иези Ак, Алаш ынчаар чурттап чорааннар. Авазы Кычынмай Уртукаевна, төрөлдери Сүт-Хөл чурттуг Ондарлар.

Түмен-Баир бичизинден тура сонургак, ажылгыр, адазынын тараачын тарыжар, малмаганын кадаржыр чораан. Эге школаның 1-3 класстарын Актың чайлаг школазынга, 4-7 класска Суг-Аксы 7 чыл школазынга өөрөнгөн. 7 класс дооскаш, Кызылдың № 2 школына кирип алган. Школачы чылдарында эки өөредилгелиг, спортка ынак, ылаңгыя коньки-лээринге, лыжалаарыга хандыкшылдыг чораан.

Школа соонда «Шын» солунга орус дылдан материалдар окулдуруп ажылдаан. Оон Кызылдың башкы институтунун физика-математика факультетинге кирип алган. Ону дооскаш, Бора-Тайга ортумак школына математика башкылап ажылдаан. Амыдыралының аайы-биле Алдан-Маадыр 8 чыл школазынга 5-8 класстарының математика башкызы, удааанда өөредилге эргелекчилеп ажылдаан. 1963 чылдан школа директору. Удуртулга ажылынга 30 чылдар иштинде ажылдаан. Суурга 1973 чылда ийи каът 10 чыл школы ажиттынган соонда, Арын-оолович аңаа парталар, стол, сандайлар де-риинге улуг ажылды кылган.

Школаның материал-тех-

никтиг баазанын тургузарына боду холу-биле киржип, чаа интернаттың өрээлдеринге тумбочкаларны, класстарга көргүзүг материалдары шыгжаар шкафттарны чазаткан. Ол шкафттарны башкылар бо хүннерге дээр ажылгап турар. Ийи каът школаның база интернаттың адаккы каъттарында ирзэн ханаларны, баганаларны солааш, чылыдылга системазынга капитал септелгени ийи

Түмен-Баир Арын-оолович семинар, курстарга баргаш, билип алган чүүлдерин башкыларга политичеэлдер-биле холбаштыр хандыр тайылбырлап өөредир, ооң соонда ажылга ону канчаар ажылгап турарын хайгаарап, хынал көөр турган. Ол өөреникчилерниң бот-башкарылганын, класс башкыларының болгаш эртем башкыларының кижизидилге ажылын чорударына бодунуң

чүүл көрүлделеринге школа, суур ынчан доктаамал биргийи черлерни ап келген.

Ол топтуг-томаанныг, биче сеткилдиг, кажан-даа кижилерге үнүн бедитпес. Эки ажылы дээш Түмен-Баир Арын-ооловичи 1984 чылда «Россия Федерациязының Улус өөредилгезиниң тергиини» база «Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы» деп аттарны тывыскан. Күш-ажылдың хоочуну. 1994 чылда 60 харлапкаш, школадан бодунуң күзели-биле аныак башкылар ажылдазын дээш үнгөн.

Хостуг үезинде баянга ойнаарына дыка ынак, ынчангаш 1996 чылдан 2009 чылга чедир суурнуң музыка школына уругларга баян класзынга башкылаары-биле дилеп ажылдаткан. Ооң баянга өөреткен өөреникчилери концерттерге доктаамал ойнап, уран талантызын көргүзүп чоруурлар.

Кады чурттаан эки Мандыш Хуваяковна база школага хей чылдарда биология, география башкылаан. Школага 34 чыл дургузунда өөреникчилерге быжыг билигни берип, үлгерлиг башкыларны бирээзи чораан. Эки ажылы дээш 1970 чылда «Улус өөредилгезиниң тергиини» атты алган.

Түмен-Баир Арын-оолович балыктаарына кончуг ынак. Чылдың-на сиген шөлүн боду суггарып, оон сигенни кезип, тарааны база тарып, хаванарны доктаамал азырап, инек-

терни тудуп турар. Ол ажы чок черле анаа орбас, оордунга хей ногааны, картоканы тарып, ажы-төлүнге, унуктарына, уйнуктарының нуктарына, төрөлдериңге үл берип чоруур.

Күш-ажылдың хоочуну, Алдан-Маадыр суурнуң хүндүлүг чурттакчылары, үлгерлиг өг-бүлө. Олар ал ажы-төлүн төлөтпиг кижилер кылдыр өстүргеннер. Шуттутем-билиглиг, чонунга ачы-зазын көргүзүп, кызымдары ажылдап-чурттап чоруур. Оларының улуглары – хүндүлүг дыштанылгада, уйнуктар азыражып чоруурлар.

Түмен-Баир Арын-оолович Ооржак – төрзэн черинге, школына хейнү кылган, аңаа салгалга амыдыралчы арга-дуржулгазын харам чокка дамдып берип чоруур төлөтпиг жилерниң бирээзи. Дыка доостурган өөреникчилер хоочун башкызына чоргаланып, эртем-билигке орун изеп бергенинге өөрүп, асүмезин ажылына ажылгап чоруурлар. Ажыл-ишке кызыл кай, оожум-топтут, башкының башкызы. 80 харлап ту хоочун башкысына быжыг докшылды, сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүн, ам-даа чыл чурттаарын күзөдивис.

Раиса ХОВАЛ

Алдан-Маадыр ортумак школының башкызы.

Түмен-Баир Арын-оолович Ооржак – төрзэн черинге, школына хейнү кылган, аныак салгалга амыдыралчы арга-дуржулгазын харам чокка дамдып берип чоруур төлөтпиг кижилерниң бирээзи.

удаа долузу-биле кылдырган. Чайгы үеде септелге ажылын боду кады кылчыр. Ол школыны үр үеде директорлап ажылдааш, хей чүүлдерни кылган. Коллективте башкыларның амыдырал-чуртталганын экижидип, бажың-биле хандырып, ажылдаарына таарымчалыг байдалдарны тургускан. Өөредилге-кижизидилге ажылдарын чогадыкчы езу-биле чорудуп, эп-найыралдыг, чаңгызы хейү дээш ажылдап, «Эки кылган ажыл – элечитпес алдар» деп үлгер домакка даянып, школа арыг-силиг, чылыг турарын чедип ап, коллективке хүндүткелдиг ажылдап чораан.

дуржулгазын херек кырында көргүзүп тургаш, системажыдып өөредип турган.

Ол башкылаашкын ажылына чаа арга-дуржулгаларны ажылгап келген түңнелинде, Алдан-Маадыр ортумак школы 1970-1980 чылдарда республика, районнуң эки ажылдыг школаларының санына кирген. Школа ынчан семинар-өөредилге эрттирер бааза турган.

Түмен-Баир Арын-оолович хылдыг хөгжүм оркестрин, хорну улуг улуска, өөреникчилерге боду тургузуп, баянга ойнап бээр. Чөөн-Хемчик кожуунга болуп эртип турган уран

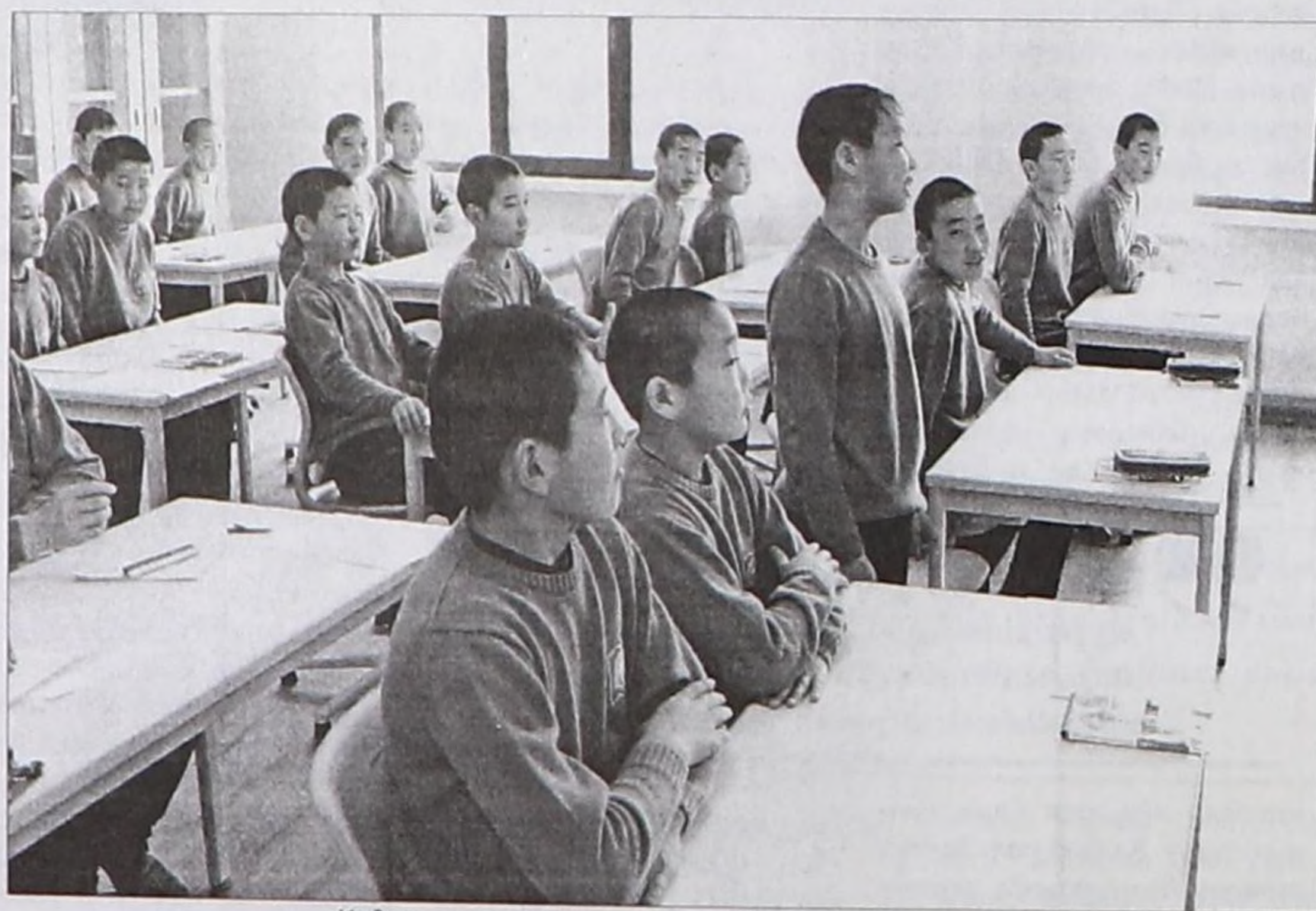
КЕЛИР ҮЕНИҢ КОМАНДИРЛЕРИ

Президентиниң кадет училищезиниң планы – сургуулар олуттарын, 80 кыс уругнуң өөренири-биле каттай, 380 чедирери болуп турар.

Тывага Ада хүнүнге тураскааткан хемчеглер болуп эрткен. Ол үеде республиканың муниципалдыг тургузуларының Адалар чөвүлелдериниң даргалары Президентиниң кадет училищезинге чорааннар, олар сургууларның өөренип база чурттап турар черлерин көргөннер. Аалчыларны уткуп турар училище начальниги, полковник Андрей Киселев 150 кадет өөренир училищедө эвээш орулгалыг өг-бүлелерден 65 оол өөренип турар дээрзин чугаалаан. Оларның сези – өскүстөр, сургуулар Тываның барык бүгү кожууннарындан келген, ийи кижилер – республика даштындан.

Сургууларның саны чоорту 150 чедер дээрзин ол дыңнаткан. Моон соңгааргы планда училищени 380 олутка чедир улгаттырары көрдүнгөн, оларның аразына 80 кыс уругну база хүлээп алыр. Училищениң башкыларынын, кижизидикчилериниң болгаш өске-даа ажылдакчыларының хей кезии – республиканың чурттакчылары.

Беш классты каттай санаарга, аңаа ниитизи-биле чеди чыл өөренир. Чуртка президент училищелеринче тургузуп турар кол сорулгазы – Камгалал яамызының дээди шериг училищелеринче киреринге сургууларны белеткээр. Ынчангаш ниити-билиг эртемнери-биле кады

Кадет училищезиниң сургууларды кичээл үезинде.

кадеттер шериг белеткелениң үндөзүннөрин база өөренип турар. Чайгы үеде дээди шериг училищелеринче болгаш шериг кезектеринче баары көрдүнүп турар. Училище өөредилге чепсээ-биле болгаш кара адар лазерлиг чер-биле дериттинген. Спортка национал чаңчылдарны камгалап арттырар сорулга-биле эрткен чылын ча адар черни тургузар болгаш 25 аът тудар турлагны кылыр.

Суворов училищелери-биле бир дөмей өөренип турза-даа, чаа өөредилге черинде күчүлүг, чаа үени-биле кылган өөредилге баазалыг деп, Андрей Киселев

демдеглээн. Кадеттер күрүнениң долу хандырылганында өөренип турар, оон аңгыда ада-иези бар сургуулар бир муң, өскүстөр-ийи муң рубль түңнүг стипендияны ап турар. «Ада-иелерниң «дадывыры» дээрге, олардан өөрүп четтиришкени илереткен «Четтирдим» дээн сөзү болуп деп, училище начальниги немээн.

Ада хүнүнде, ноябрь 15-те, училищеге дыка хей хемчеглер болуп эрткен. «Сүбедей» спорт комплекзинге кадеттерниң болгаш оларның адаларының киржилгези-биле «Хөглүг-старттар» болган, кежээ

«Тывада эр кижиниң ат-алдарының кодекизи» деп темага класс шагын эрттирген. Аңаа эр улустуң республика чөвүлелиниң удуртукчузу Хонук-оол Монгуш болгаш «Акы-дунмалышкы чорук» хей-ниити организациязының төлээлери киришкеннер.

Сургууларның дугайында Андрей Киселев мынча деп демдеглээн: «Мында эки оолдар келген. Чугаа-сөске дыңнангыр, кайы-хамаанчок эвес, улуг кижилер дег, сарыылдыг. Оларның дыка хейүнде чогадыкчы хөөн бар. Оларның-биле ажылдаары чиик-тир».

Ооң соонда болган скурсия үезинде Андрей Киселев аалчыларга өөредилге класстарын, удуур черлерин, чунар өрээлдерин, столуны болгаш өске-даа черлерге көргүскөн болгаш училищениң алгыдарының дугайында пи-нарын таныштырган, айтырларга харыыны берген.

Аңаа чораанының дугайында Сүт-Хөл кожуунун эр чөвүлелиниң даргазы Ооржак Бызытпаа мынча дээн: «Шу чүве кайгамчык-тыр. Ынча өөренип турарларга адаар болур. Улуг-делгем өрээл чаа үениң дериг-херекселдер эпиг-ээлдек башкылар болгаш жизидикчилер – бо чүүлдер килди өөртүр. Мында өөредилге турар оолдарның ада-иелери республика Баштыңына өөрүп киргенин илередип турары чөп-түр».

Бо чылдың сентябрь 6-ол училищениң ажылдакчыны Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң болгаш на-сылалдың үндөзилеп тургусту-ганының 100 чылынга турас-кааткан хемчеглерге дууш болган. Ол өөредилге чери тургузарының дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелээшкенин Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу деткээн, оон ачылыш Россияның Президентиниң Чарлыы-биле кадет училищелерин тургускан регионнары санынга Тыва кирген.

ТР-ниң парлалга албаны

Эр башкылар – идегелдиг күш

~~~~~

УРАН ЧҮҮЛ-БИЛЕ ЧҮРЭЭ ТУДУШ

«Кижик – чурттуг, куш – деп үлегер домак-ханы утка-ла бар. Кижик өскөн-төрзөн чери эргим-агаш ыдыктыг. Каа-Хем биле Хем каттышкаш, делгем Хем бооп агып чыдар. Хем унун каастап шимзэн Бай-Хол суурга Валерий Манчин-чаш болгаш элээди чылда-шуужуп эрткен. Ортумак оланы дооскаш, Улан-Удэ-хаммааты тудуг институтун-кирип алгаш, дээди эртем-

маңайлыг доюнга чылгызының аразында сылдыс шокар ку-лунну айтып бергеш, Слава деп адап каан.

Слава Кызылдың 5 дугаар школазынга тыва хөгжүм херекселдери ойнап өөренип бөлгүмге кирип алган. Дамы-рактар шулураажы, көшке даш-тарның шиилээжи, куштарның мыжырашкан үннери каттыш-каш, улуг хөгжүм болуп, Сла-ваның сагыш-сеткилин доюлду-руп, хөгжүм уран чүүлүнге со-

Ултургашева башкылап чедип кээрге, Вячеславтың бүдүү иштинде өөрзэни хөлчөк. Оон тыва хөгжүм херекселдериниң шуптузунга онзагай аялгалыг ойнаарын Надежда Доржуевна эскерип кааш, университетке турган элээди уругларның «Ал-тын-Ай» аас чогаал ансамбли-ниң удуртукчузунга Вячесла-вы сүмелзэн. Дөрткү курстан эгелеп ынчалдыр баштайгы күш-ажылчы базамын эгелзэн. Кемерово областың элээди уруглар аразынга уран чүүл мөөрейинге «Алтын-Ай» Гран-при шаңналын чаалап алган.

Кемеровонунь культура уни-верситетин «этнокультура төвү-нүн удуртукчузу» деп мерге-жилдиг дооскаш, төрзөн Ты-вазынче өөрүшкүлүг чанып келген.

Вячеслав Валерьевич Ман-чин Бай-Тайга күдээзи, баштай ол кожууннун Дамба Хүреш-оол аттыг уругларның уран чүүл школазынга хөгжүм баш-кылап, оон соонда уругларның немелде өөрөдиге төвү «Авы-ралга» хөгжүм удуртукчулап ажылдаан. Амгы үеде Бай-Тай-га кожууннун Николай Өлзей-оол аттыг Культура бажыны-ның методизи. Салым-чаяанныг хөөмөйлээр оолдарны чыггаш, «Тайга сыны» ансамблди тур-гузуп алырга, ол республика чергелиг хөөмөй-сыгыт фести-вальдарынга ийи катап бирги чергениң лауреады болган. Аныяк хөгжүмчү, салым-чаяанныг удуртукчу Вячеслав Манчининиң чо-гаадыкчы ажылының эки түнели ол болбайн канчаар.

Вячеслав Валерьевич – өг-бү-лезиниң бүзүрелдиг чөлөнгичи, сагыш човангыр ада. Уруу Агы – 6 харлыг, огул Кангы – 3 харлыг, өөнүң ишти Белек-кыс Сергеев-на кожууннун төп эмнелгезинде социал дуза талазы-биле спе-циалист. Вячеслав, Белек-кыс Манчиннерниң аныяк өг-бүле-зинге аас-кежикти, каң кадык-шылды, ажыл-ижинге чедиш-киннерни күзедим.

Көк-оол САЛЧАК,
башкы.

Тээли суур.

Вячеслав Манчин өөнүң ишти Белек-кыс-биле.

инженер болган. Баштайгы ш-ажылчы базамы Кызыл-иң үлетпүр тудуг комбина-инга эгелзэн. Хөндөргей чурт-г эмчи кыс Бичии-Уруг-биле-бүлө туткан.

Валерий Оюнович биле Би-и-Уруг Мынан-ооловна Ман-чиннерниң өг-бүлөзи ийи кыс, ир оолдуг. Кыстар соонда илелге хүнүн уткуштур оол-рүтүнерге, улуг даайы өөрүшкү-

нуургалын оттурган.

Кызылдың уран чүүл учили-щезин чедишкинниг дооскаш, улаштыр Кемеровонунь куль-тура университетинче кирип алган. Аңаа алтай, хакас, тыва, шор, телеут, ительман омак-тыг студентилер эп-найыралдыг өөренип турганнар. Универ-ситетке чаңгыс чер-чурттуу, төөгү эртемнериниң доктору, доцент Надежда Доржуевна

ТЕРГИИН АДА

Эр кижиниң алдар-адын улам көдүрери, бедик тудары – ниитилелдин чугула айтыры. Ол айтырыгны бо хүнде Чазак деңнелинге өөренип көрүп, үлегерлиг адаларны тодарадып, оларның-биле улуг ажылды чорудуп турары кончуг эки. Шылгараан адаларның аразындан Бай-Хаак суурнуң Адалар чөвүлелиниң дугайында бижикседим.

Эр башкының бүгү талазы-биле сайзыраңгай болуру – үениң негелдези.

Андрей Содунам-оол-ович 1963 чылдың ноябрь 4-те Улуг-Хем кожууннун Көк-Чы-раа суурунга төрүттүнген. Ол 1981 чылда Шагаан-Арыгның 2 дугаар школазын чедиш-кинниг дооскаш, ол-ла чылын Красноярск хоорайның поли-техниктиг институтунун Кызыл-да салбырынче кирип алган. Дээди эртемни чедип алгаш, Элегес-Аксының тууйбу заво-дунга даг цегиниң удуртукчузу болуп ажылдаан. 1992 чылдан эгелеп Танды кожууннун Бай-Хаак ортумак школазынга амы-дыралга айыыл чок чоруктуң үндөзүннөрин болгаш чурулга кичээлдерин башкылап эгелей

чээнгейин хаара тудуптар кижик.

Оон хөй-ниитичизи – аныяк оолдарга-даа, эш-өөрүнге-даа, кады-кожаларынга, чонунга-даа үлегер. Ону Бай-Хаак шко-лазының Адалар чөвүлелиниң даргазы кылдыр бир үн-биле соңгаан. Деткикчилериниң идегелин сыкпайн, дагдыган хүлээлгезин тергийн эки күү-седип, чонунга мактадып, үле-герлиг башкы болуп чоруур.

Ону «алдын» холдуг ада деп болур. Эр кижиниң кылыпкы дег ажыл-ижин шуптузун кылып билир. Сиилбип чазаар, чуруур, огород тарыыр дээш, черле кылбазы чок. Малын азырал, ажы-төлүн карактап, кижизидип чоруур.

Ол – 4 ажы-төлдүң ынак адазы, кады чурттаан эжиниң

“ Хөй чылдарда школаның турист башкыларын удуртуп, кожуун, респуб-лика чергелиг турист-экологтуг слет-тарга идепкейлиг киржип, черниң уг-шин тыварына үргүлчү 1-ги база шаң-налдыг черлерни ап келген.

бергеш, амгы үеде чедир бичии уруглар-биле ажылын улам-чылап чоруур. Ажылынга бер-динген, биче сеткилдиг, үлегер-лиг башкы. Ол кады ажылдаан эш-өөрүнге, чонунга, өөреник-чилеринге хүндүткелдиг.

Школаның болгаш кожуун-нунь тергийн спортчузу. Футбол оюнунга шылгалар, ол оюнун «аарыындан аарып» чоруур. Өзүп олурар аныяк спортчу-ларга арга-сүмелиг башкы. Ко-жууннунь хоочун туристериниң бирээзи. Хөй чылдарда школа-ның турист башкыларын удур-туп, кожуун, республика черге-лиг турист-экологтуг слеттар-га идепкейлиг киржип, черниң уг-шин тыварына үргүлчү 1-ги база шаңналдыг черлерни ап келген.

Оон ыңай Андрей Шарал-тың онза талантызы – гитара-га ойнап, ырлаары. Орус, тыва ырыларны тулган чараш күү-седип, дыңнакчыларның ки-

бүзүрелдиг чөлөнгичи. Улуг огул Айдың Новосибирск хо-орайның электромеханика кол-леджизин дооскан, өг-бүлелиг, ийи ажы-төлдүг. Уруу Алдынай Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, Бай-Хаакта төп эм-нелгениң акушери болуп ажыл-дап чоруур. Кыстың, оолдун төлөптүг иези. Ортун кызы Хан-дываа адазының изин истеп, Тываның күрүне университе-диниң педагогика салбырын-да 4 дугаар курста өөренип турар. Өг-бүлелиг, бир оолдуг. Хеймер огул Очур Бай-Хаак школазының 7-ги класының өөреникчизи.

Ынчангаш А.С. Шаралка аас-кежиктиг, чайынналчак че-дишкиннерлиг болурун, келир үениң адаларын езулуг шын орукче баштап, бодунун үле-гер-чижээ-биле кижизидип чо-руурун күзедивис.

Урана ДАМБА.

Бай-Хаак школазының тыва-дыл болгаш чогаал башкызы.

ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЭЭРИ ЧУГУЛА

Чөөн-Хемчик кожууннун эмчизиниң хүлээлге-ни күүседип ажылдап турар осина Плоткаевна Ондар-иң кышка белеткел болгаш жыл-ижиниң дугайында та-ылбырын таныштырайн.

– Эмнелгеге ниитизи-биле 100 тонна хөмүр-даш негет-инип турар, амгы үеде керзэ-ер чардынган. Бо хүннерде 2 тоннаны эмнелгеде дүжүр-ен. Септелге талазы-биле, 3 аа котелду салыр. Бирээзин – иити эмнелгеге, өскезин – по-ликлиникага. Үүрмек септелге-ер эмнелгелерде кылдынган. кожуулга бажыңының чылы-ылга трассадын кылыры-биле

3875505 рубльдин керээзин хуу сайгарлыкчы И. Р. Кишсиян-биле чарган.

3875505
рубльдин керээзин
хуу сайгарлыкчы
И.Р. Кишсиян-биле
чарган.

Чер шимчээшкениниң соон-да поликлиникада, бичии уруг-лар эмнелгезинде, химия лабо-раториязында, кезер эмнелге-де чедир кылыр ажылдар бар апарган, ону кажан кылыры билдинмес болуп артпышаан.

Кожуунда чурттаар бажың-балгат чок болганындан эмчи кадрлар чедишпейн турар. Бичии уруглар эмчизи – тера-певт, акушер-гинеколог эмчи-лер хереклеттинип турар.

Ажыл-агыйына харысал-галыг, бердинген, бедик көргү-зүглерлиг эмчилерден Любовь Базыр-ооловна (акушер-гине-колог), Чеченмаа Кууларовна (уруглар эмчизи), Орлан Хү-лер-оолович (кезер эмчи), Роза Калдар-ооловна дээш, оон-даа өскелерни адап болур.

Дарый-оол КУУЛАР.

Чадаана хоорай.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентинин) ийги чыыжының депутадына соңгуткан «Чаңгыс демниг Россия» бүгү-Россия политиктиг партияның Тыва регион салбырының кандидатарының республика даңзызындан эрткен кандидатка депутаттың мандадын дамчыдарының дугайында

2014 чылдың ноябрь 7 №104/533-6 Кызыл хоорай

«Чаңгыс демниг Россия» бүгү-Россия политиктиг партияның Тыва регион салбырының кандидатарының республика даңзызындан депутатка кандидат кылдыр бүрүткеткеш соңгуткан Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентинин) депутады Оксана Михайловна Белоконовна бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадып база Тыва Республиканың Дээди Хуралындан (парламент) бүрүн эргелиг төлээ — Россия Федерациязының Федералдыг чыыжының Федерация Чөвүлелиниң бүрүн эргелиг кижигүнү болганы-биле холбаштыр «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентинин) депутаттар соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 81 чүүлүнүң 9-ку кезээн удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентинин) ийги чыыжының депутады Оксана Михайловна Белоконовна хосталган мандадын Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентинин) ийги чыыжының депутадының кандидатынче «Чаңгыс демниг Россия» бүгү-Россия политиктиг партияның Тыва регион салбырындан (№2, №2 девискээр бөлүү) депшиткен кандидат Лидия Васильевна Волошинага дамчыдар.

2. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарына база Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Интернет-сайтына салыр.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кезүгүнү хүлээлгеден Ж.С. Бирилейни хостаарының дугайында

2014 чылдың ноябрь 7 №104/534-6 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6-гы пунктузунга дүүштүр комиссия составынче ажылдап турар черинден депшиткен, Кызыл кожуунуң соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кижигүнү Жанна Седип-ооловна Бирилейниң билдиришкенин сайгарып көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1965 чылда төрүттүнген Жанна Седип-ооловна Бирилейни Кызыл кожуунуң соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кижигүнүнүн бүрүн эргелеринин хуусаа бетинде доозулганы-биле Россияның Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентининге), хөй-ниити каттыжышкынына, Кызыл кожуунуң Төлээлекчилер хуралына депутаттар мандадын хуваарына кирген кандидатар даңзызын соңгукчуларның ажылдап, албан-хаал, өөренип, чурттап турар черинин аайы-биле Кызыл кожуунуң (бадылаар эргелиг бир кижигүнү) девискээр соңгулда комиссиязының составының кезин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ал эгелээнинин дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден он хонук дургунда дараазында адреске кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чудум кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Судно ээлеринге дыңнадыг

«Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада биче хемчээлдиг судноларның күрүне инспекциязы» федералдыг казна албан чери 2014 чылдың 05.27-де Россияның ОБЯ-зының «Россияның ОБЯ-зының биче хемчээлдиг суднолар талазы-биле күрүне инспекциязының хайгааралында турар биче хемчээлдиг судноларны башкарының эргезинге аттестация чорударының дүрүмнерин бадылаарының дугайында» №262 дужаалыга тайылбыр ажылын чорудар сорулгалыын дыңнадып тур.

Россияның ОБЯ-зының дараазында дужаалдарын күжүн чидирген деп санаар:

2005 ч. 06.29-та №498, 2006 ч. 11.27-де

Биче хемчээлдиг суднолар ээлеринин кичээнгейини

«Россияның ОБЯ-зының Тыва Республикада биче хемчээлдиг судноларның күрүне инспекциязы» федералдыг казна албан черинин дыңнадыры болза, 2014 чылдың июль 21-де Россия Федерациязының «Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзинин ийги кезээнин 25.3 эгезинге өскерилгелеринин дугайында» №221-ФХ Федералдыг хоойлузун езугаар 2015 чылдың 01.01-ден күрүне каайлызының хемчээли өскерилер.

Россияның Үндүрүг кодекзинин ийги кезээнин 333³³ чүүлүнүн 1 пунктузунга кириген өскерилер-биле холбаштыр биче хемчээлдиг судноларны бүрүткээри-биле болгаш биче хемчээлдиг судноларны башкарының эргезинге аттестация чорудары-биле холбашкан юридиктиг ужуру-дугайында дээш күрүне каайлызының хемчээлинге өскерилгелер болган.

№	Күрүне каайлызы	2015 чылдың 01.01-ден 2016 чылдың 01.01-ден
1	Биче хемчээлдиг суднону бүрүткээри	16000
2	Судно дептеринге өскерилгелерин күрүне бүрүткелди дээш	2000
3	Биче хемчээлдиг суднога судно биледин тывысканы дээш	2000
4	Биче хемчээлдиг суднонуң читкен азы эдилээр аргажок кылдыр эргижирзэн билединиң орнунга хоолганы тывысканы дээш	2000
5	Мергежилинин деңгелин бадыткаар аттестатты, херечилелди азы өске-даа документини тыпсыры	13000
6	Фамилиязын, адын, адазының адын өскерткени-биле мергежилинин деңгелин бадыткаар аттестатка, херечилелге азы өске-даа документиге эдилге киригени	3500
7	Мергежилинин деңгелин бадыткаар аттестатты, херечилелди азы өске-даа документини чидиргени-биле холбаштыр хоолгазын тыпсыры	13000
8	Хоойлуда көрдүнген таварылгада мергежилинин деңгелин бадыткаар аттестаттың, херечилелдин азы өске-даа документинин хуусаазын узатканда (катап тывысканда)	7000

Кызыл хоорай, Правобережная кудумчузу, 7

«Спецдежда» садында

1/8, 1/8 хемчээлдиг, кылыны 8-10 мм кидисти доктаамал садып турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, 13, РПС баазасы, склад 16/18.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөреңгизин

бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырга ажылгаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шыныдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Төлевирлиг үндезинге парлаан

Самагалтайның Александр Чайбарович Кунаа аттыг №1 ортумак ниити-бшколазы үндезилеттингенинден 85 чыл юбилейин таварыштыр бүгү доозукчулар болгаш ажылдап чораан башкыларны ноябрь 21-де болур байырлалынче чалап тур.

Школанын администрация

Оглумнуң чырык адынга

дуңмазы, дуңмаларының тура-соруккур болуп чорду.

Мөңгүн бажы сындан хараан бедик даг Мөңгүн-Тайга чараш оран чурттуг оол Чоо-Хөлдүн чараш, кара кызы-биле Салым-хууну кадып алгаш, мени өөртү Амыдырал эгезинде чаа келген, Аас-кежиин бодарадыр үең турду. Кандыг хайның уржуу болуп бисти кагды Хамык чонун, ажы-төлүн качыгдал тур. Хөрек ишти ажыш кынныр, дакпыжап к Хөй-ле бодал башка кирер, чүрек аары Саргып ыстаан саймааралдан Сагыш-сеткил саарзыкталыр. Эргим кеним Белекмаажыым, Эрге-чассыг оглуң-кызың Ачазы боор, авазы боор Аар үлээ таварыштың. Эглип келбес кажыыдалдан Эрээ-хинчек көре бердим. Чаңгыс оглум мөңгө уйгу удуй берген, Чаа-Хөлдүн чымчак чери шуглак болзун.

Клара ЧУДА

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК. Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 4 парлаар ама. Тираж 6096. Чагыг 143. Номерни парламгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанын Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 31-де бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 3110 «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко) Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.